

ՆՃԱՆՆԵՐՈՐ ԳԻՒՂԵՐ.

Լորաձորում կան հետևեալ գիւղերը. Ենաթաղ, Լոր, Գետաթաղ, Դարաբաս, Շամբ և Լծէն: Սրանց բնակիչների մի մասը բնիկներ, իսկ մնացածը Պարսկաստանի գաղթականներ են: Բայց այս բոլոր գիւղերի սովորութիւնները, բացի Լծէնից, գրեթէ միակերպուել են, և միայն լեզուների մէջ փոքր ինչ տարբերութիւններ են նկատուում:

ԵՆԱԹԱՂ.

Գտնուում է համանուն գետի աջ ափին, փոքր հարթութեան վրայ: Տները առաջ կան փոքրիկ այգիներ, որոնք գիւղին գեղեցիկ տեսք են տալիս: Հին, անկանոն ձևով շինուած տների շարքում երևում են երկարկանի, պատըշգամաւոր տներ: Գիւղի կենտրոնում գտնուում է քարաշէն, կամարակապ և բաւական գեղեցիկ եկեղեցին, որ շինուած է 1860 թ.:

Այս եկեղեցու մօտ կայ մի դագաղաձև գերեզմանաքար, որի վրայ, գեղեցիկ նախշերի մէջ բարձր քանդակուած է մի ձիաւոր, ձեռին բազէ, տաաջն էլ մի շուն և մի բազէ: Սրա մօտ մի մարդ՝ որ շղթայակապ բռնած ունի մի առիւծ: Մի քիչ հեռու մի նկանակ: Բարձրում փորագրուած է.

Անուն Այ, ես Մէլիք Ղուլիս կանգնեցի
զտապանս եղբօր իմիս պրն Պարիքին. զմայրն իմ
զէլինախաղէն, զմայրն իմ Թանգուլիշին. եղբ.
Փիրմամ:

Գիւղացիները մի այսպիսի մելիքի անուն չէին լիշում: Գերեզմանաքարի վրայ դժբախտաբար թուական չկար, միայն սրանից մի քիչ հեռու կայ մի հին գերեզմանատուն, ուր կան Ռոժ (1651) թուականի գերեզմանաքարեր: Սրանց հանգէպ,

Գլխակի վրայ կայ մի հին եկեղեցու աւերակ Շլորդուանց տնոնով:

Գիւղացիները լիշում էին Յովհաննէս եպիսկոպոս Մապանօղլի, Մահագիտան մականուանեալ Տաթևի վանահօրը, որ ըստ Հ. Ալիշանի եղել է ՓԵ. դարի վերջում *):

Այժմեան բնակիչները բնիկ են համարուում: Անդամներ 71 տուն, 332 արական, 343 իգական. բոլորն էլ լուսաւորչական հայեր: Խօսելիս վերջին խօսքը երկարացնում են: Սրանք միւս գիւղացիների համեմատութեամբ քաղաքավարի և ունեւոր են: Աղուէսի մորթից մուշտակներ ալստեղ էլ են երևան գալիս **):

Գիւղի հողը արքունական է. և թէպէտ վարելահողը շատ քիչ է, բայց արօտատեղերը շատ ընդարձակ են, ուստի և բնակիչները գլխաւորապէս պարապում են անասնապահութեամբ: Երկրագործութիւնն ու այգեգործութիւնը նոյնպէս բաւական արգիւնք են տալիս: Գիւղում երբէք կանոնաւոր գայրոց չէ եղել:

Լ Ո Ր .

Գտնուում է նոյն հովտի գրեթէ կենդրոնում, գետի ձախ ափին: Նրա արևելեան կողմից բարձրանում է Սըրըտներ լեւը, արևելահարաւից՝ Զրակներ, արևելահիւսիսից՝ Եղիակը, իսկ արևմտեան կողմում՝ ձգւում է Խչողբիւր լեռնաշղթան: Տները ցրուած են այգիների մէջ:

Գիւղի կենդրոնում գտնուում է ս. Գէորգ եկեղեցին, որ երկու գեղեցիկ սիւների վրայ բոլորող ռոմանական կամարներով և ձեղունով մի բաւական մեծ շէնք է, առանց գրմբէթի: Ունի միայն մի դուռն, գեղեցիկ նախշերով եզրափակուած, որի վերև կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Ի թվ. ՌժԺՆ. Շնորհօք ամենակալին Այ շի-

*) Սիսական, եր. 220.

**) Չեմ կարող չիշել, որ խեղճ գիւղացիները լուլիսեան տօթին մուշտակները վրաներն առած էին գալիս ինձ տեսութեան, արպէսդի ցոյց տան ինձ:

նեցաւ ս. եկեղեցիս ի հալալ վաստակոց իւրոց ազուլեցի մահտեսի Պետրոսի որդի յօջայ Պողոսին եւ իւր որդոց Փրանգիւլին եւ միւս հանգուցեալ որդոյ Ըստեփաննոսին եւ կրտսեր որդոյն Թարութիմին. յիշեցէք ի Զս Ած:

Աւանդութիւնն ասում է, թէ Շահ-Աբասը խել է լիշեալ Խոջայ Պողոսի կնոջը և տարել իւր հարեմը՝ Սի քանի տարուց յետոյ կինը սաստիկ թախանձելով Շահ-Աբասին՝ ազատոււմ և վերադառնում է ամուսնու մօտ. սակայն սա չէ ընդունում նրան, ասելով թէ նա այժմ մեղաւոր է, քանի որ հաւատաւորիս է եղել: Կինը կրկին վերադառնում է Շահ-Աբասի մօտ և նրանից մի մեծ գումար է ստանում, օրպէսզի եկեղեցի կառուցանէ՝ մեղքից փրկուելու նպատակով: Եւ միայն այս գէպքում Խոջա Պողոսը ընդունում է կնոջը և շինում Լորի, Խոտ-գիւղի և էլի մի ուրիշ եկեղեցի:

Բացի այս եկեղեցուց՝ գիւղի արեւմտեան կողմում գտնւում է ս. Սարգիս, իսկ հիւսիսայինում՝ Դռնապան կոչուած մատուռների ավերակները:

Գիւղից 270 մետր ($\frac{1}{4}$ վ.) գէպի հիւսիս կայ Վսպիտակ խաչ անունով մի խաչարձան, որ 2,5 մետր ($3\frac{1}{3}$ արշ.) բարձրութիւն և 1,78 մ. ($2\frac{1}{2}$ արշ.) լայնութիւն ունի և վերջերս ներկած է կարմիր ներկով:

Քանդակուած գեղեցիկ խաչերի վերև փորագրուած է

Որոտ ծառայ Այ Գրիգոր եւ Լորիկ կան-
գնեցաք զխաչս հաւր իմ՝ Հայրապետի մնաւ իմ
Մարթայի, յիշեցէք ի Զս. ի թվ. 211.

Խաչարձանի մօտ և շրջակայքը կան բաւական թուով գերեզմաններ, որոնցից մինի վրայ կայ հետեւեալ տապանագիրը.

Այս է հանգիստ գեղեցիկ ծին, ծաղկածին,
ծաղկաթիթ Աննա-Խաթումին. փոխեցաւ ի Բ.ս
212. ամի. Մասիկ:

Գիւղից գէպի արեւմտահարաւ, մօտ 533 մետր (կէս վերստ) հեռաւորութեան վրայ, երեք բլրակների հատման

անկիւնում գտնուում է «Ծառու ս. Յոհանէս» ուխտատեղին։ Սա մի հասարակ մատուռ է, անսիւն, և կամարակապ ձեղունով։ Սրա հարաւային կողմը կայ նոյն մեծութեան մի հասարակ գաւիթ։ Մատուռի միակ դռան վերև կայ մի բոլորովին եղծուած արձանագրութիւն, իսկ նոյն պատի մէջ կանգնեցրած խաչարձանի նոյնպէս անընթեռնելի արձանագրութեան մէջ նկատելի է թվ. Պ.Ձ.

Բնակիչները բոլորն էլ հայ լուսաւորչական են, մեծ մասամբ բնիկ, բացի մի քանի տուն խոյեցիներից։ Ընդամենը 43 տուն, 221 արական, 216 իգական։ Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ։

Գիւղը պատկանում է Օրբէլեաններին։ Միայն այս գիւղը նշանաւոր է իւր կըրմըրկներ խնձորով։

Ժողովուրդը մտաւորապէս բուսական լուսջոցած է. թէև ո՛չ մի ժամանակ կանոնաւոր ուսումնարան չէ ունեցել, սակայն տղամարդկանց թուի $\frac{2}{3}$ մասը գրագէտ է։ Նրանց մէջ կայ մի համալսարանաւարտ, իսկ 10 հոգի աւարտել են միջնակարգ դպրոցներ։ Նոյն իսկ գիւղի 2 քահանաներից մինը աւարտել է Գէորգեան ճեմարանի դպրոցական մասը։

ԳԵՏԱԹԱՂ.

Լորի և Դարարասի մէջ, Ենթադ գետի ձախ ափին, բնկնում է Գետաթաղ գիւղը։ Նրա արեւելեան կողմից բարձրանում է Եղիակ գագաթը, իսկ արեւմտեան կողմից Սառնըճակերը։ Այս վերջինս այսպէս է կոչւում, որովհետև սարի գագաթին մի ժայռ քար կայ, որի ծակերի մէջ սառնոյցը (սառնը) մնում է և՛ ամառ ժամանակ։

Գիւղում կայ մի գեղեցիկ, չորս սիւների վրայ հաստատուած, կամարակապ, առանց գմբէթի եկեղեցի։ Չեղունի մէջ և խորանների վերին մասում կան գաղտնի պահարաններ և պաշտպանութեան տեղեր։ Խորանների մօտ կան մի-մի հատ գեղեցիկ խաչարձաններ։ Եկեղեցին շինուած է

ՌժԾԱ. Թուին: Միակ քահանան գրել չգիտէ և հազիւ հոգ է կարգում:

Բնակիչները մեծ մասամբ Հին-Նախիջևանից գաղթականներ են. ընդամենը 39 ծուխ. 163 տը., 199 իգական, բոլորն էլ հայ լուսաւորչական: Այս գիւղից Բաստամանց ընտանիքից Փիրզատէ անունով մի մտրդ 1586—7 թուին ճանապարհորդել է ամբողջ Մեծ և Փոյր Հայաստանը, ապա Փոքր Ասիա, Կ. Պոլիս, Լեհաստան, Միջին և Արեւմտեան Եւրոպա, հաւանորէն վաճառականական նպատակով *):

Գիւղը պատկանում է մի շուշեցի թուրք բէկի. պարսպունքը նոյնն է՝ ինչ որ վերը յիշուած գիւղերում:

Մտաւոր գրութիւնն էլ համապատասխան իրանց քահանայի մտաւորականին: Դպրոց երբէք չեն ունեցել:

Դ Ա Ր Ա Բ Ա Ս.

Գտնւում է նոյն գետի ձախ ափին: Սրա արեւմտահիւսիսային կողմում ձգւում է Ելլիճա (քամոտ) լեռնաշղթան, որի միայն ծմակ (գէպի հիւսիս դարձած) լանջն է անտառապատ, մինչդեռ արեւահայեաց լանջը զուրկ է ծառերից: Արեւմտեան կողմում բարձրանում է ձիպիր-տաշ մացառուտ սարը, իսկ արեւելեան կողմում Մարահունջի նոյնպէս մերկ լեռը: Իսկ հիւսիսից սրան պատում են Հանազուր բլրակները: Գիւղը ընկած է մի փոքրիկ հարթակի վրայ: Մի նեղ ձորակ բաժանում է գիւղը հայկական և թրքական թաղերի, երկուսն էլ այգիներով պատած: Հայկական մասում գտնւում է ս. Ստեփանոս, իսկ թրքականում ս. Աստուածածին եկեղեցիները:

Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, ուր այժմ էլ կատարւում է ժամասացութիւն՝ մի շատ հասարակ, առանց գմբէթի շէնք է: Շուրջը կան միաբանների խցերի և պարսպի հեռքեր: Խորանների մօտ կան մի-մի խաչարձան, որոնցից մինի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

*) Սիրական, Կր. 220.

ԹՎ. ՉԼԷ. Ես Գրիգոր կանգնեցի զխաչս...

Ս. Աստուածածին եկեղեցին կարմիր, սրբատառ քարերով շինուած մի փոքրիկ շէնք է, որի ձեղունը այժմ բոլորովին քանդուած է. ներսը, հիւսիսային պատի վրայ, կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը, որի մի քարը ընկած և կորած լինելով չէ կարելի ամբողջովին ընթօրինակել:

Յուսով ամենակալին Այ... որդի մեծին Լիպարտի ես եւ ամուսին իմն... կողմնակալ այսմ նահանգի գոր ստ մեզ... շինեցաք զԱստուածածինս ի հալալ... տվաք ի պէտս սպասաւորաց զսննկատս (?)... ակին հողն եւ զներքին ծաղկոցն ի Շնհեր զՏաթեւ... կատարեն ամեն. Ժ: Ե: Յայտնութեան Ե. զատկին... զՏարսաիճիս. Ե. Մինախաթունին. եթէ ոք ի մերոց կամ յաւտարաց խափանեցէ զսահմանեալս մերոց ԵթԸ. հայրապետաց նզովեալ լիցի. գյուղայի եւ զկայէնի անէծսն ւտցէ: Ի ԹՎ. ՉԻԱ.

Սրանից ներքեւ փորագրուած է:

Շնորհօքն Այ նորոգեցի զԱծածինս ՌԺԻՁ. ԹՎին վերակացութեամբ Տէր-Մարտիրոսին եւ Տէր Դէորգին Տէր Նփրեմին:

Այս մատրան հիւսիսային կողմը կայ մի տապանաքար, հետեւեալ տապանագրով.

Այս է հանգիստ Գե... մանկան պըն Սմալատին իշեցէք ի Զս. ԹՎ. ՋԽԳ.

Եկեղեցուց փոքր ինչ բարձր կայ մի գերեզմանատուն, ուր կան նոյն թուականով տապանագրեր. օր. մի խաչարձանի տակ գրուած է.

Ես Թազվոր Խէրան Սողթան կանգնեցի խաչս փրկութիւն հոգուն մերում. ԹՎին ՋԽԳ.:

Մի հին քարեայ կամուրջ ձգւում է գետի վրայ, որ ունի մի եղծուած արձանագրութիւն: Աւանգաբար այս կամուրջը Արգումանի կամուրջ է կոչուում:

Այժմեան գիւղի տները բոլորն էլ, բացի մինից, կիսա-

գետնափոր են, ալգիների մէջ ցրուած: Հայկական մասը համեմատաբար մաքուր է:

Բնակիչները հայեր և թուրքեր են. ընդամենը 152 տուն. 521 արական և 365 իգական, 886 հոգի ի միասին, որոնցից հայեր են 42 տուն. 200 ար. 133 իգակ. իսկ թուրքեր՝ 110 տուն. 321 ար. 232 իգ.:

Հայերը և թուրքերը միմեանց հետ հաշտ են ապրում. կրօնական տեսելութիւն, կրօնական զգացմունքից ծագած կռիւներ չեն պատահում: Մինչև անգամ հայ քահանան ահագին ազդեցութիւն և հեղինակութիւն ունի թուրքերի մէջ: Իմ այս գիւղում եղած միջոցին թուրքերը մի աղջիկ էին փախցրել նոյն գիւղից, որի պատճառով և կռիւ էր ծագել: Երեկոյին պատուաւոր թուրքերը եկան հայ քահանայի մօտ և նրան թախանձելով տարան աղջիկ փախցնողի տունը, ուր նա հաշտեցրեց երկու կողմերը, տուգանք գնելով փախցնողի վրայ: Բոլոր հայերը գիտեն թուրքերէն, մինչգնա թուրքերից մի քանիսը միայն կարողանում են խօսել հայերէն: Պարապմունքը սովորականն է: Գիւղը երբէք զւրոյց չէ ունեցել: Հայերից միայն 7 հոգի գրագէտ կան, իսկ թուրքերից՝ 5:

Առաջ դարաբացիների ձմեռանոցն էր Շամբը, Որոտնայ գետի եզրին, որ իւր անունն ստացել է տեղի ճահճային և շամբոտ լինելուց: Այժմ այնտեղ 24 տուն մշտական բնակիչներ հաստատուելով՝ գիւղ են դարձրել:

Դարաբացիները միւս գիւղերի համեմատութեամբ աւելի կոպիտ են: Տեղական առասպելն ասում է, թէ մի անգամ Մովսէս մարգարէն գնում էր Աստծու մօտ, արջը խնդրեց նրանից, որ Աստծուն խնդրէ իրեն մարդ դարձնել: Վերագարձին Մովսէս մարգարէն լայտնեց արջին, թէ խնդիրը լարգուած է, միայն դարաբացի պիտի դառնայ:

— Դէհ որ դարաբացի պիտի դառնամ, պատասխանում է արջը, էլ ինչք եմ մարդ դառնում:

Լ Մ Է Ն.

Լորաձորի վերջին գիւղն է և տեղաւորուած է Եինաթաղ առ Որոտն գետերի միախառնման մօտ, մի հարթակի վրայ։ Առջևից ձգւում է Խիւթուզի լեռնաշղթան։ Աւելի հեռուն, գէպի հիւսիս բարձրանում է Իշղու լեռը, իսկ արեւմտեան կողմում ձգւում է Եիշթափա լեռնաշղթան մինչև Սուարանց գիւղը։

Տները կիսագետնափոր, կաւից շինուած դարադամներ են։ Ունի մի հնաւեր եկեղեցի, բայց առանց քահանայի։ Գիւղի արեւմտեան կողմում, Եիշթափա լեռան լանջին, կա մի ավերակ մատուռ, որը տեղացիները «անապատ» են կոչում։ Սա մի փոքրիկ, հասարակ շէնք է, որի դռն խաշարձանի վրայ գրուած է թվ. 292. (1347)։ Նշանաւորն այն է, որ մատուռի երկու պատերի միջից մի-մի սօսի ծառ բարձրանալով կամար են կապել և միացել միմեանց, բարեւ տուել։ Ծառը պաշտոււմ է և ծածկուած է հանգերձների բազմաթիւ կտորներով։

Գիւղը պատկանում է Տաթևի վանքին։ Բնակիչները խոյեցիներ են, որ 1828 թ. գաղթել են այստեղ, բոլորն էլ հալ լուսաւորչականներ. ընդամենը 32 տուն. 149 ար. 165 իգ., պարագլում են երկրագործութեամբ, տնտեսապահութեամբ և այգեգործութեամբ։ Դպրոց չունին։ Թէ սովորութիւններով և թէ լեզուով տարբերոււմ են Լորաձորի միւս գիւղերից։

Լճէնից գէպի արեւմտահիւսիս, Մեչետլու և Տուղիւրտ լեռների մէջ, գտնոււմ են Բահրլու և Իրիմիս թրքաբնակ գիւղերը։ Առաջինը ունի 22 ծուխ, 64 ար. և 64 իգ. բնակիչ, իսկ Իրիմիւր՝ 35 ծուխ, 125 ար. և 105 իգական։

Ե Ա Ի Ճ Ի.

Լորաձորի և Տաթևի սահմանների մէջ ընկնում է Եաիճի գիւղը, որ ըստ Հայր Ալիշանի նախկին Հարժիք գիւղը պիտի լինի։ Սա գտնոււմ է Բազար-չայի ձախ ափին, հովտի լանջին. հիւսիսային կողմից պատած է բարձր ժայռերով,

որոնց մէջ կան մի մեծ և մի քանի փոքր քարայրեր: Արևմտեան կողմում էլ գետի աջ ափին բարձրանում է մի ահագին ժայռ, որի գագաթին հնումը եղել է մի ամրոց, որի հետքերն են մնում այժմ: Գիւղի կենդրոնում գտնւում է մի հին, բաւական գեղեցիկ եկեղեցի ք. Մինաս անունով: Եկեղեցու գաւթում կան բաւական թուով հին գերեզմաններ: Բնակիչները բնիկ հայեր են, ընդամենը 58 ծուխ. 221 ար. և 198 իգ.: Պարապում են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ: Այգիներ չունին:

Ետիճի գիւղից դէպի արևելահիւսիս, Քիւրտլար գիւղի արևմտեան կողմը, Որոտնայ գետի ձախ ափին, գտնւում է մի աւերակ եկեղեցի, մասամբ սրբատաշ, մասամբ հասարակ քարերից շինուած: Եկեղեցու գաւթի դուռը երկկամար է և բաւական գեղեցիկ: Գաւթի մէջ կալ մի գերեզման, որի տապանաքարը գագաղաձև է, 1,83 մ. (շարշ. 10 վ.) երկարութեամբ, 1,07 մ. (1½ արշ.) բարձրութեամբ, 0,42 մ. (10 վ.) լայնութեամբ: Տապանաքարի մէջ տեղը մի ձիաւոր է քանդակուած, որի շուրջը գրուած է.

Ազնոցեկատիս ևւ զծաղկալիթիթ քաշ զարականն ազատածին ղեռաքոյս մանկիկն Ալան կին... *) փոխեալ յաշխարհէ թողեալ սուգ անմխիթար անզաւակ ծնողացն Չաղարին ևւ Բարախաթունին: Յիշեցէք 'ի Բս. թվ. 2Հն.

Գաւթի դռան մօտ մի խաչ կալ, վրան ՆՂԲ. թ. (1043) գրած, իւկ կամարի վրայ կտրագւում է.

Յանուն Այ ու արքաուն Սմայատայ ու Տ.սրսաիծին իշխանութեամբ... վերապատրծութեամբն սս կոտլ (?) միաբանեցայ:

Փոքր ինչ ներքև՝ մեծ տառերով.

Հիշեսա Բս. Ած. զՄամիկոյ թագոհի ևւ ողորմես:

Եկեղեցին պարսպապատ է, որի շուրջը կան բաւական թուով հին գերեզմաններ: Կան նաև տների աւերակներ:

*) Ինձ ուղեկցող Ետիճի գիւղի քահանան ասում էր, թէ այդ եղծուած տեղում ինքը մի քանի տարի առաջ կարդացել է «Նորա Շուշանիկ»: